

JÓZSEF ATTILA LÍRÁJÁNAK DETERMINIZMUSÉLMÉNYÉRŐL

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1. Szomorú szükséglet, hogy időnként még le kell szögezni: a tudomány nem apologetika! Konkrétabban: az a marxista kutató, aki József Attila lírájának és az egzisztencializmusnak az érintkezési pontjait vizsgálja, korántsem indulhat ki abból az axiómából, hogy e líra és az egzisztencializmus életérzése közti hasonlóságok csakis külsőlegeseek, felületiek lehetnek, mert lényegesnek az a priori, az előre föltett eltéréseket kell tartania. Jól ismerjük az ilyen skolasztikust: nem a vizsgálati anyagból bontja ki a következtetéseit, hanem a priori tételeihez gyűjtögeti utólag a bizonyítékokat.

Ha fejtegetéseim végül mégis oda vezetnek, hogy a József Attila-i választás-élmény és az egzisztencializmusé közt talált hasonlóságoknál sokkal súlyosabbak a különbségek, akkor — szeretném remélni, hogy gondolatmenetemből kiviláglik — nem holmi eszmei opportunizmus, hanem a tények makacssága mondatta ki következtetéseimet.

2. Hogy József Attila élményvilága és az egzisztencialista életérzés közt van érintkezés, tudomásom szerint ILLYÉS GYULA mondta ki [1] legszebben és talán legkorábban is. Cikke csak napilapban jelent meg; hadd idézzem bővebben:

„Miért rendkívüli ez a szenvedve helytálló költő?
Mert ő értette a világ rendjét.

A két világháború közti »fehér civilizáció« új nagy »életérzése« az volt, hogy a lét abszurd; ha meg kell halni, akkor voltaképpen élni sem érdemes, főképp bizonytalanul nem; egy valójában anarchikus, feje tetején járó társadalomban nem. Ennek az életérzésnek művészi kifejezése éppúgy első világháború előtti teljesítmény, akár az avantgarde, az »izmusok« különféle területei. Bizonyosságául annak, hogy maga a Háború is — az első és a második egyaránt — csak tünet volt: tünete egy mélyebb válságnak. Amely ma sem zárult le. Nem zárult le, tehát nem tűnt el az életérzés sem, a maga rengeteg megnyilvánulásával. Szinte mást se látunk: ha Nyugatnak fordítjuk a tekintetet (!).

... ..

Eszmét el lehet utasítani. Életérzést bajosabb. Ott nemcsak az ész jut szóhoz. A karkai életérzés pokoli lelkiállapot. Legmaibb színdarabjában Sartre pusztán ebből rakta föl a modern ember gyehennáját. Nem lehet jobb szándékú tanács: aki tud, meneküljön tőle. De aki nem járta meg, az nem ismeri a század emberének sorsát. Nem »európai«, aki nem vívott meg ezzel a lelki szörnyvel. És óriásit hoz — az új társadalomba is —, aki valami eredménnyel került ki ebből a bajvívásból.

József Attila ezzel küzdött meg, sebesülten is: ezzel szemben is helytállt, idegei szétpattanásáig, összeomlásáig is.

Az »európai« világérzés mindmáig azt mondja: a valóság teljes ismeretében az ember csak pesszimista lehet.

József Attila költészete ennek a valóságnak teljes ismeretében lép túl a pesszimizmuson. Küzdve, tragikusan, de eredménnyel; s a szocialista vértetében. — Ezt nem vettük ez ideig méltóan számba. — Külföldön — Nyugat-szerte — költészetének ez a legvonzóbb eleme.”

Azóta mások folytatták az Illyés követelte számbavételt: BORI IMRE, GYERTYÁN ERVIN, NÉMETH G. BÉLA, KOCZKÁS SÁNDOR [2]. De akár egyedi elemzésekhez, akár általános megállapításokhoz, mindnyájan a kései vagy legalábbis a kiforrott-érett József Attila költészetéből merítettek. Hadd fordítsam most a figyelmet a még kísérletező, útját kereső költő egy alkotására!

3.

Ülni, állni. ölni, halni

*Ezt a széket odább tolni,
vonat elé leguggolni,
óvatosan hegyre mászni,
zsákomat a völgybe rázni,
5 vén pókomnak méhet adni,
öregasszonyt cirógatni,
józú bablevest enni,
sár van, lábujjhegyen menni,
kalapom a sínre tenni,
10 a tavat csak megkerülni,
fenekén ruhástul ülni,
csengő habok közt pirulni,
napraforgók közt virulni —
vagy csak szépet sóhajtani,
15 csak egy legyet elhajtani,
poros könyvem letörülni, —
tüköröm közepébe köpni,
elleneimmel békülni,
hosszú késsel mind megölni,
20 vizsgálni, a vér hogyan csordul,
nézni, hogy egy kislány fordul —
vagy csak így megülni veszteg —
fölgyújtani Budapestet,
morzsámra madarat várni,
25 rossz kenyerem földhöz vágni,
jó szeretőm megrikatni,
kicsi hugát ölbekapni
s ha a világ a számadásom,
úgy itt hagyni, sose lásson —*

30 *ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!*

Ülni, állni, ölni, halni, leguggolni, enni, menni stb.: mi a feladatuk, mi a rangjuk ezeknek az infinitívuszoknak? Olyan kísérteties és titokzatos, rejtőzködő és a szubjektumot általánossá növelő személytelenségnek főnévi igenevei sorakoznak itt, mint Ady „Sírni, sírni, sírni”-jában [3]? Vagy talán August Stramm „Ösztönök”-jének főnéviigenev-sorozatához hasonlítanak, amelyekben a sodró indulatiságú élmény a versmondatotak csonka szerkezeté, önállósuló szavakká bontja széjjel? — Íme:

*Ijeszteni Ellenállni
Védekezni Lebírni
Nyögni Zokogni
Zuhanni
Te!
Sívítani Kívánni
Vergődni Fonódni
Én és Te!
Oldani Csúszeni
Nyögni Ringani
Szédülni Érinteni
Én
Téged Te*

A szerelmi szenvedést Stramm itt elvonatkoztatja tértől és időtől, időtlenbe és végtelenbe személyteleníti [4], bár az elvont *én* és *te* robbanó szenvedélyességét sikerül megőriznie.

Nem lehetetlen, hogy a „Sírni, sírni, sírni” is formai ösztönzője volt az Adyt szerető, tisztelő és igen jól ismerő József Attilának [5]. Az „Ösztönök”-ről ezt még inkább föltehetjük. Az „Ülni, állni, ölni, halni” 1926-ban keletkezett. Költője 1925 őszén már ott van Bécsben, s ekkorra már nemcsak feldolgozta a maga számára az expresszionizmust, hanem jórészt túl is jutott rajta. 1926-ban ezen kívül már csak néhány verse mutatja az expresszionizmus utóhatását („Érted haragszom, nem ellened”, „Négyen ugrottunk vízbe”, „Isten”). Rendkívül valószínű, hogy József Attila ismerte Stramm verseit, köztük éppen az idézetet is [6].

A formai ösztönzést sejtető felszíni hasonlóság azonban igen mély különbségeket takar. És nemcsak a mondanivaló síkján! Más-más a három költő versmagatartása, attitűdje [7]. Ady szigorúan és következetesen személytelen: egyetlen egyes szám első személyre utaló nyelvi elem sincs a versében. Stramm ír ugyan *én*-ről és *te*-ről, de ezek a személyek a ragozatlan főnévi igenevek mellett elvontak: nem azonosulnak a költő konkrét énjével és szerelmesével. József Attila főnévi igeneveit a lírai énre való sűrű utalások melegítik elevenné („zsákomat a völgybe rázni”; „vén pókornak méhet adni”; „kalapom a sínre tenni”; „könyvem, tükröm, elleneimmel, morzsámra, kenyerem, szeretőm, számadásom, életem: tizenegy eset).

Ady főnévi igeneves sorai egy történéis időrendjébe rendeződnek: ha látomás történéisébe, belső, lélekmélyi cselekményébe is. Stramm infinitívuszait a nemi aktus mozzanatainak sorrendje rendezi el. Az „Ülni, állni, ölni, halni” soraiban ilyenféle rend nincs! És másfajta? A versnek egészen a tizennegyedik soráig hiába keressük a költő útbaigazítását: az igeneves szerkezetek kötőszó nélkül fűződnek egymáshoz. Ez az aszindetikus kapcsolásmód nemcsak a vers érzelmi feszültségét növeli, hanem az olvasó aktivitását is erősíti: a költővel való együttgondolkodásra sarkall [8]. A tizenegyedik, majd a huszonkettedik sorban aztán megjelenik a *vagy* kötőszó, és egyértelműsíti, határozott irányba tereli az olvasó értelmező munkáját.

Ez a két *vagy* kötőszó is, a verszárás is tanúsítja, hogy az első huszonkilenc sor a költő előtt álló lehetőségeket leltározza [9]. A lehetőségek közti választás élménye fűti ezt az alkotást: „életem, te *választató!*” A zárás általában a vers legnyomatékosabb helye. Ott áll ez a sor, benne a költő állandóan, folyamatosan választásra késztető, sőt kényszerítő életével.

4. Ősi, „örök” élménye-e a választás az embernek? Nem akármikor, és nem akármilyen osztály, csoport, réteg számára válik élménnyé. Alighanem válságjelenség. Olyan válságjelenség, amelyet átmeneti helyzetéből következően a kispolgár él át legmélyebben: kétségei nem csupán szubjektívok, ellentmondásos léte állítja megoldhatatlan dilemmák elé. Az, hogy József Attila a választást döbbenetes lírai konfliktussá emeli, és hogy ilyen módon emeli azzá (l. később), jelzi, hogy 1926-ban még nem jutott el a proletár sors tudatos, művészileg is tudatos vállalásáig. Hiba lenne a közeledést mutató életrajzi mozzanatokot vagy kiragadott idézeteket túlértékelnünk.

A választást a kispolgári eredetű egzisztencializmus az emberi lét egyik fő kérdésének tartja [10]. Hirdeti, hogy az igazi választásban nyilvánul meg a személyiség mélyesége, sorsszerű kétségbeesése is, méltósága is. KIERKEGAARD így fogalmazza ezt meg: „...so gibt auch das, eine Wahl vollzogen zu haben, dem Wesen des Menschen eine stille, feierliche Würde, die nie ganz verloren gehen kann”, továbbá: „Indem ich absolut wähle, wähle ich die Verzweiflung; und in der Verzweiflung wähle ich, setze ich das Absolute, das ich selbst bin, oder was für mich ganz dasselbe besagt: ich wähle das Absolute, das mich wählt; ich setze das Absolute, das mich setzt” [11]. Kétségbeesés és méltóság: ellentmondás? Az, de objektív háttere van: indulati vetülete a kispolgár megoldhatatlan dilemmáinak. Ez az ellentmondás benne van a versben is!

A nyelv — és nemcsak a magyar! — ősidőktől kínálja a költőnek az eszközt ahhoz, hogy ezt az ellentmondást a lírai szöveg többértelműségébe sűrítse, hogy az egymással viaskodó, egymást mégis kiegészítő két mondanivalót egyszerre fejezze ki: Ó! Ó... *életem!* Az indulatszó [12] kifejezi a választó személyiségre és gazdag lehetőségeire való rácsodálkozást is; szinte a szophoklészi szavakra utal: „Sok van, mi csodálatos. De az embernél nincs semmi csodálatosabb”. És ugyanakkor, ezzel együtt jajszava is a választásra kényszerülőnek, aki minden választásával lehetőségeinek végtelen sorát semmisíti meg. — A korábbi, a racionalista polgár még látja az ilyen sirámok esztelenségét. „Nincs üresebb beszéd — mondja HEGEL — mint az ilyen lehetőségről és lehetetlenségről szóló... A képzeletnek eleinte úgy tűnik, mintha a lehetőség volna a gazdagabb és átfogóbb, a valóság pedig a szegényebb és korlátoltabb meghatározás... Valójában azonban... a valóság az átfogóbb, mert mint a konkrét gondolat a lehetőséget, elvont mozzanatként magában foglalja” [13]. Hegelnek a lehetőséget bölcsen helyére állító felfogását éppen Heidegger támadta leghevesebben [14]. Kár lenne tagadni, hogy a költő által kifejezett életérzés sokkal közelebb áll a Heideggeréhez, mint Hegeléhez. Közelebb van, de nem azonos vele, és hogy miért nem, azt is a költemény nyelvi anyagából fejthetjük ki.

Kierkegaard és tanítványai szerint — akár ateisták, akár istenhívők — az igazi, az etikai választás belülről jön, csakis a személyiség belső tartalma határozza meg, a választás az emberi szabadság területe [15]. Számtalan helyet idézhetnénk itt Kierkegaardtól: „...in der Freiheit wählt er selbst seinen Platz: diesen Platz den er hat. Er ist ein bestimmter Individuum; in der Wahl macht er sich selbst zu einem bestimmten Individuum; zu diesem Individuum, das er ist. Denn er wählt sich selbst; „Mich selbst kann ich absolut wählen, und dass ich mich selbst absolut wähle, ist meine Freiheit...”; „Für die Freiheit also kämpfe ich, ... für das Vorwärtsleben,

für das Entweder/Oder” [16]. Az egzisztencialistáknak az *énje* tehát indeterminista „szabadsággal” választ.

József Attila is átesett egy olyan szubjektivista, tolsztojánus hatáson, amely az egyén belső megújulásától várja a társadalmi fejlődést: legjellemzőbbek erre a prófétai attitűdű Tanítások (1923). De ez a költői magatartás ekkor már három éve a múlté. Az „Ülni, állni, ölni, halni” alkotója leszámolt a szabad akarat idealista tételével. Nem az *én*, a *szubjektum* választ, hanem „életem, te választató!”: az élete kényszeríti döntésre. Könnyű belátni, hogy az *én* filozófiailag nem azonos az *életemmel*. Az egyén életéhez tartoznak mindazok a körülmények, hatások, élettani adottságok, amelyek a szubjektumot módosítják, általánosítva: az egyes ember életében a természeti és társadalmi valóság válik az egyéni gyakorlat során szubjektívvá. De az egyéni élet másik vetülete is erősen objektív érvényű: az *én* az egyéni gyakorlatban nemcsak asszimilálja a nem-ént, hanem maga is objektíválódik (beszédtevékenység, munka stb.). Marad-e valami ezen kívül is? Hegel keményen ítélkezik: „az ember az, amit tesz; azzal a hazug hiúsággal pedig, amely a belső jelenség tudatán melegedik, szembe kell helyezni az evangéliumnak ezt a mondását: gyümölcsseikről ismeritek meg őket” [17]. A versben ezt a végső soron külső, szubjektumon kívülről jövő meghatározottságot jelölik nyelvileg a műveltető igékből képzett igenevek: *köttető, oldoztató, nevetető, zokogtató, megírató* [!], *választató*. A legszűkebb értelemben vett műveltető igék (verba factitiva) egyesével is ritkán kerülnek a líra nyelvébe. Efféle sorozat mását — hiába kutatom át emlékezetemet — nem találok költészetünkben.

5. Máshol már rámutattam, hogy a lírai életmű nyelvi elemeinek gyakorisági változásaiban másodlagos információk sűrűsödnek össze [18]. Elvileg korántsem lehetetlen, hogy a „Tanítások”-tól az „Ülni, állni, ölni, halni”-ig megtett világnézeti út s benne a determinizmusra döbbenés élménye is tükröződhet gyakorisági változásokban (függetlenül attól, hogy az a determinizmus mechanikus-e vagy dialektikus). Éppen az elemzett vers eszméltetett arra, hogy a műveltető igék előfordulásai is rejthetnek valami közleményt. Persze, céломhoz a vizsgált igék körét szűkítenem kellett. Értéktelenek e tekintetben az egyes szám első személyű alanya vonatkoztatott műveltető igék. Hasonlóképp némák az álműveltetők, a tökéletlen műveltetők is, sőt ki kell zárunk a factitivaként egészen elszigetelődött causativokat is. Tehát például 1928-ból nem számíthatok be egyetlen igealakot sem: *megnyugtatta* (I, 314)*, *nevelt* (befejezett cselekvésű melléknévi igenév; I, 316), *Elsirattam* (I, 318), *fűjtató* (uo.), *ringat, ringassa* (I, 324), *zörget* (I, 326), *felszólítalak, fordíts* (I, 334), *borítsátok be* (I, 343), *pengeti, fektetik* (I, 349), *csöngess* (I, 351), *zörget* (I, 352), *eteinek* (I, 353).

Ez a megszorítás a számbajöhető adatokat nagyon megcsappantja. Az első 1923-ból való: „nem *zúgat* fényt” (A kozmosz éneke 14. — I, 109). Utána éppen 1926 következik: „Csodálkozó bogarak közt...” „mező, mező, *szaladtató* [szaladásra készítető, kényszerítő]” (uo.: *bujtató, térítő*; I, 266); „szíve *kifuttatja* [kifutásra kényszeríti] a vágányokat | s a fények szédítő pályaudvaráról...” (A mennyei pánccélvonal. I, 270); „A világ ha *elbujdosat*, | csak visszahív harangozni” (A világ ha elbujdosat. I, 271); „vagyok én a magam *búsultató* [búsulásra kényszerítő] dolga” (Jut most elég virág. I, 289); „Új borzongást gondolt ki a kert, | hozzávalót és *énekelletőt* [engem énekre készítetőt, kényszerítőt]” (A kert. I, 292). Mindezek

* Az adatokat a továbbiakban a második szövegkritikai kiadásból idézem: JÓZSEF ATTILA Összes művei I–II. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Akadémiai. Budapest, 1955.

az adatok 1926-ból valók. Hosszú szünet után csak 1934-ben bukkan föl újra ez a nyelvi elem: „minek is kell fegyvert *veretni* | belőled, arany öntudat!” (Eszmélet IX. — II, 109); „kiket vágy *éltet* s gyűlölet” (Iszonyat. 1934. II, 119); „Ne bántsá a gyenge nőt, ha már szeretted, | magadat érte kinokba *veretted*” (Ne bántsá. 1936. II, 179); „*szétveret* falut és tanyát” (Hazám. III. — 1937. II, 216). A keresett factitiv műveltetők 1926-ra sűrűsödése nem lehet pusztán véletlen; s az sem lehet az, hogy 1934 után tűnnek föl újra. Bár ennyi adat önmagában statisztikai vizsgálatokra még nem elég, más — netán éppen a statisztikai stilsztikában nyert — bizonyítékoknak fontos kiegészítője lehet. Lukács Györggyel szemben én is azt vallom, mint TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE [19]: a lírai alkotás nyelve nem csupán forma alatti anyaga (ilyen harmadik kategória szerintem nincs!), hanem legalsóbb szintjén is formája a költeménynek. Ha pedig formája, akkor ezen a legalsóbb, a művészi konkrétságtól legtávolabbi, legáltalánosabb és legelvontabb szinten is közvetítenie, tükröznie kell a tartalomtól, a művészi üzenetből.

A nyelvi elemek gyakorisági viszonya a fent említett legkülső, legalsó, legáltalánosabb nyelvi formához tartoznak. A lírai ének külső készítésre, kényszerítő külső hatásra végbemenő cselekvéseit jelölő factitivok a determinizmusélménynek nyelvi vetületei. E nyelvi elemek gyakoriságának ugrásszerű emelkedése ilyen élményről ad az egyes alkotások fölött álló művészi hírt. De miért apad el ez a gyakoriság 1926 után? Azért, mert a költő a mechanikus és individuális determinizmustól tovább halad a dialektikus, társadalmi determinizmusig, addig a fokig, amelyen a „szükségszerűség tudata már pompásan megfér a legenergikusabb gyakorlati tévékenységgel” [20]. Ez a fok a forradalmaré. József Attila beáll osztályának szervezett élcsapatába. Lehet a társadalmi harcosnak „Itt állok, másként nem tehetek”-élménye — megrendítő költői megfogalmazása Illyés Gyula verse, „A reformáció genfi emlékművénel” —, ez azonban már korántsem azonos az „Ülni, állni, ölni, halni” determinizmusának élményével, még akkor sem, ha komor, ha tragikus. Ezekben az életpillanatokban mindig ott van a szükségszerűség szolgálatának méltósága.

1934 után újra megjelennek a műveltetők. Éppen 1934-ben magasabb, dialektikusabb fokon újra megjelenik a kiváltó élmények közt a determinizmus is; a „Szappanosvíz”-ben az egymáshoz kötöttség formájában:

„én is szállnék s szállna az ág,
a ház, a szalma, felhő és e
sok egymáshoz kötött világ!”
(II, 115)

A „Magad emésztő...”-ben nyílt társadalmi utalással:

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
és így mindegyik determinált.
Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is
s még jó, ha az ember haragja
nem az embert magát harapja...”
(1934. — II, 124)

Ugyanez a kép van ott a dialektika hérakleitoszi tökéletességű képi kifejtésével megkoronázva, az Eszmélet sokszor idézett soraiban:

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthu! darabokra.”

(IV. 1934. — 2:108)

A determinizmusélménynek és a műveltető igéknek újból és ugyanabban az évben való feltűnése ismét elgondolkoztathatja a statisztikai stilisztika értetlenkedő ellenfeleit. E két összetartozó jelenség új megjelenésének az oka világos: az egyén és osztálya egyaránt vereséget szenvedett. Győzelmesen tört előre a fasizmus, a Szovjetunióban a sztalinizmus torzulásai sötétítették el a szocializmus távlatait, a költő elszakadt pártjától, magánélete is egyre szerencsétlenebbé vált, rátört a betegsége. A valóság, a társadalom, az élet ismét közvetlenül kívülről, öntudatával ellentétben határozza meg végzetét. Sorsának megalkotójából sorsa rabjává válik.

Az egyes alkotások konkrét vallomásai és az életrajz bizonyítékai mellett, ezekkel összhangban ott húzódnak a nyelvi elemek gyakorisági változásvonalai: például a tagadó elemeké is, a megszemélyesítéseké is. Ezeket egészíti ki a hozzájuk képest ritkán felbukkanó factitiv igék és igenevek gyakoriságvonala.

Mélységesen téved EÖRSI ISTVÁN s vele néhány más bírálóm is, amikor az ilyen nyelvi gyakorisági vizsgálatokat csepülve, azt állítja, hogy e munkaigényes módszer tulajdonképpen ugyanazt bizonyítja be, mint amit az egyes művek elemzéséből már tudunk vagy megtudhatunk [21]. Érthetetlen, hogy nem veszi észre: az a lírai közlemény, amelyet az egyes alkotás tartalmaz, hasonlíthat, sőt akár egybevághat tartalmilag az egyedi alkotások fölött álló művészi üzenetekkel, de még ez a tartalmi egybevágás sem azonosság! Az egyes versek képi vagy fogalmi szintű üzenettartalma másként hat a versélvezőre, mint a vele egybevágó, de szógyakorisági változatokba burkolt hír. Bár a képi üzenettartalom sem válik az olvasó számára okvetlenül tudatosá, ez utóbbi azonban sajátos léte folytán eleve háttérben, általában a tudat központján kívül marad, s éppen a nem közvetlenül a műélvezet szándékával vizsgálódó statisztikus-filológus számára tudatosul. Ez a háttérhatás nagyon hasonlít a lírai életmű egyes darabjainak egymásra sugárzására, irradálódására. „A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyoztatják a közömbösebb darabokat is” — mondja RADNÓTI [22] éppen József Attila verseiről (bármilyen jelentős költőről elmondhatja). Bármennyire idegenkedik az ilyen metaforikus kifejezésmódtól a tudomány, olykor-olykor nem kerülheti el. Irodalomtörténészek a nyelvészeknél sokkal gyakrabban kényszerülnek a használatára. Nem kárhozzatjuk. Azt viszont igen, hogy bár nálunk sokkal gyakrabban fejezik ki így magukat, az ilyen metaforákat aztán épp ők nem veszik komolyan. Pedig a materialista dialektikának egyetemes kölcsönhatás-tételéből deduktíve is következik, hogy a nagy versek átadnak valamit — és nemcsak esztétikai értékükből, hanem világnézeti, életérzésbeli üzenettartalmukból is — a többinek, a kisebbeknek. (A lírai alkotás mégsem olyan autonóm, öntörvényű, független valami, mint ahogy a strukturalizmus állítja!) A verseknek ez az

egymásra hatása akkor is objektív igazság, ha metaforikus formában fogalmazzuk meg!

6. Az „Ülni, állni, ölni, halni” tehát a lehetőségek közti választás élményéből, de az egzisztencializmussal szemben az egyén külső meghatározottságának az átéléséből is fakad. Mindezt nemcsak a vers elemzése, hanem a műveltető-factitiv igék, igenevek 1926-ra sűrűsödése is valószínűsíti. Mindeddig csak utalgattam rá, hogy ez a determinizmus még nem társadalmi, még nem történelmi-dialektikus. Úgy vélem, a versből: a versben fősorakoztatott lehetőségek mérlegeléséből is erre kell következtetnem.

KIERKEGAARD mereven szembeállítja az esztétikai és az etikai választást. Köztük az Isten elé leboruló bűnbánaton kívül híd nincs, átcsapás nincs, az egyik banálisan külsőleges, a másik „abszolút” [23]. Az egyén döntéseit a dialektikus determinizmusra alapuló materialista etika is felosztja társadalmilag fontosakra és társadalmi vonatkozásban esetlegesekre, továbbá — a fontosakat — a társadalomra közvetlenül hatókra és olyanokra, amelyek csak a választó egyén létének, további sorsának a közvetítésével hatnak. Az ezek közti határokat azonban nem abszolutizálja: esetleges döntések más körülmények közt lényegessé válhatnak és viszont.

József Attila felfogásában nincs semmi a kierkegaardi merevségből. Művészi vetületben: bár a lehetőségeket általában ellentétpárokban szerkeszti verssé, ezek közt a lényegtelenül kis cselekvés és az öngyilkosság tettének ellentéte megfér a fönt és lent (hegy és völgy) szembeállításával, az ésszerű és ésszerűtlen kis cselekedet a sétálgatás és a vízbefúlás ellentétével.

A vers etikáját más választja el a mienktől: az, hogy a lehetőségek úgy válnak képpé, hogy közben társadalmi tartalmuk következetesen háttérbe szorul. Ott áll a lehetőségek közt a cselekvés és a tétlenség, a legvégsőig vállalt harc és a belenyugvás, az élet vállalása és eldobása közt feszülő ellentét. De hogy mi a lehetséges tettek társadalmi iránya, kik azok az ellenségek, miért folyik a küzdelem, az kimarad. ebből az alkotásból. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom: ezzel a megállapítással nem esztétikai hiányérzetemet fejezem ki, hanem csupán tényt szögezek le. A társadalmi elvontság az alkotó életszemléletének megítélésében fontos érvünk. Az ilyen elvontság árulkodó. A lehetőségek felsorolásának végén, a súlypontban ott a költő magyarázata: „s ha világ a számadásom, | úgy itt hagyni, sose lásson —”. Ez a mintegy összefoglaló lehetőség: az adott világ, az adott társadalom tagadása. Kétségtelen, hogy csakis tagadása, és nincs benne egy jobb másíknak, egy eljövendőnek az igénylése. Nem változtatja meg a képet a zárórész sem. A „kötetető, oldoztató” élet nyilván emberi kapcsolatok létesítésére és fölbontására utal [24]. Hova kötődhet, és honnan oldódhat el a költő? Mi neveteti, mi zokogtatja? Semmi sem mutat a közösség felé. A lehetőségek negatív mérlegét egyetlen, bár le nem becslendő pozitívum ellensúlyozza: a művészi alkotásra kényszerítő, a „most e verset megírató” valóság parancsának elfogadása.

7. Ismerte-e József Attila Kierkegaard munkásságát 1926-ban? Lehetséges. LUKÁCS GYÖRGY már 1911-ben tanulmányt írt a dán filozófusról [25]. Ez tehát ténykérdés. De amíg el nem dől, az érintkezéseket, hasonlóságokat egyelőre mégis inkább úgy magyaráznám, ahogyan MÁTRAI LÁSZLÓ vélekedik hasonló kérdésekről: „...egzisztencialista pozíciót az is elfogadhat a gyakorlatban, aki soha egzisztencializmusról nem hallott elméletben, valahogy úgy, amint az anyák is gyakorta megszülik gyermekeiket minden különösebb gynekológiai tudás nélkül” [26].

Az eddigiekből kiderülhetett, hogy költőnk verssé vált élménye és Kierkegaard nézetei közt erős kontraszt van. Esszéírók régi — és némelyek szemében bocsánatos — bűne, hogy főalakjuk ellenfiguráját a valóságosnál sötétebbre festik. A kontraszt-

hatás így még inkább kiemeli a főalakot. (Hogy témakörömben maradjak: ha József Attiláról írunk, Babitsot ábrázolják negatívabban a reálisnál, ha Babitsról, akkor József Attila kap — szelíd — szemrehányást.) Szeretném elkerülni ezt a stiláris kísértést: tárgyilagos akarok maradni. A költő és Kierkegaard közt igenis vannak nemcsak különbségek, hanem azonosságok is. Azonosság a választás feladatának központba kerülése, a döntés individuális oldalának hangsúlyozása, a társadalmi oldal elhallgatása vagy másodrendűvé tétele. Eltér felfogásunk a választás indeterminista és determinista voltában; különböznek a lehetőségek merev polarizálásában, illetve dialektikusabb megítélésében.

Az érintkezések, azonosságok oka: mindketten kispolgári ideológia kifejezői. A különbségké: a kispolgárság sem térben, sem időben nem egységes. Kierkegaard a XIX. század közepének dán kispolgárságában semmiképpen sem állott olyannyira a radikális balszárnyon, mint 1926 Magyarországon az anarchizmust már a marxizmussal egyeztetgető, sőt lassanként fölváltó József Attila. A költő az „Ülni, állni, ölni, halni” után még ugyanabban az évben írja meg harcos páncélvonalverseit (Kilométereikkel. I, 269; A mennyei páncélvonal. I, 270), az egyértelműen forradalmi, bár még kissé elvont „Érted haragszom, nem ellened” sorait (I, 282), sőt a „Szocialisták” első, korai változatát is. 1927-ben pedig már együtt emlegeti Marxot az anarchizmus vezéréivel:

„Hol titkolni kell a harcot,
burzsujbőrbe kösd be Marxot;
ha nem Marxot, akkor inkább
Bakunint és Kropotkinkát...”
(Szabados dal. I, 304)

A vers elemzésével a költő egykori világnézetének, életérzésének, filozófia élményeinek a megvilágítására vállalkoztam. Csak e feladatok elvégzése után kezdhet hozzá már nem a nyelvész, hanem az irodalomkutató az alkotás esztétikai elemzéséhez.

JEGYZETEK

- [1] ILLYÉS GYULA: A »teljes szobor«. Népszabadság 1962. dec. 2.
- [2] BORI IMRE: »A semmi ágán«. Híd, 1962. dec. 115. kk.; GYERTYÁN ERVIN, Költők és Kora. Budapest, 1963. 295—7; NÉMETH G. BÉLA: IrtórtKözl. LXX, 546—70; KOCZKÁS SÁNDOR. 1967. dec. 4-én, Makón tartott előadása.
- [3] VÖ. SCHÖPFLIN ALADÁR, Ady Endre. 1934. 176—7; KOMLÓS ALADÁR: Miért szép? Budapest, 1966. 31—4; Uő., Táguló irodalom. Budapest, 1967. 128—32.
- [4] KOCZOGH ÁKOS, Az expresszionizmus. Budapest, 1964. 78.
- [5] TÖRÖK GÁBOR, »A líra logika«. Budapest, 1968. 110—1, 272 (90. sz. jegyzet).
- [6] TÖRÖK GÁBOR i. h. — 1926 József Attilának már szürrealista korszaka, de jó néhány ekkori versében mutatkozik még az expresszionizmus utóhatása.
- [7] A versmagatartásra l. KOMLÓS ALADÁR, A líra műhelyében. Budapest, 1961. 77—8; TÖRÖK GÁBOR i. m. 178—225.
- [8] VÖ. SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar stilsztika útja. Budapest, 1961. 38—9, 205, 470—2; FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC, Stíl. 277—9; TÖRÖK GÁBOR: Nytud Ért. 46. sz. 128—38; Uő.: Nyr. XC, 367—70; Uő., »A líra: logika« 52—76. — További irodalom az idézett helyeken. Az én elemzési módszeremet használja NÉMETH G. BÉLA is (i. h.).
- [9] A lehetőség és a választó mondat kapcsolatához l. MMNyR. II, 429—31; GEORG KLAUS, Bevezetés a formális logikába. Budapest, 1963. 60—1.
- [10] KÖPECZI BÉLA, Az egzisztencializmus. Budapest, 1965. 13—5, 20—1, 24, (Kierkegaard) 84—9.
- [11] SÖREN KIERKEGAARD, Entweder/Oder. I—II. Gesammelte Werke. Jena 1913. II, 148, 181, 140, 182 stb.; vö. még KÖPECZI BÉLA i. m. 13—4, 20, 24.
- [12] ÉrtSz. — R. HUTÁS MAGDOLNA: PaisEml. 523—6. — HUTÁS a költő indulatszavainak vizsgálatában nem tér ki az ő indulatszóra, így az ő-ban is rejlő kétértelműség művészi felhasználásának lehetőségére sem.

- [13] HEGEL GYÖRGY VILMOS FRIGYES: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. Logika. Budapest, 1950. 228.
- [14] P. P. GAJDENKO, Az egzisztencializmus és a kultúra. Budapest, 1966. 71—7. — A polgári determinizmus alapján álló érett Kosztolányi e tekintetben-közelebb áll az igazsághoz, mint József Attila 1926-ban (vö. HELLER ÁGNES, Az erkölcsi normák felbomlása. Budapest, 1957. 49—59).
- [15] FÖLDESI TAMÁS, Az akaratszabadság problémája. Budapest, 1960. 158—60; KÖPECZI BÉLA i. m. 20—8; GEDŐ ANDRÁS: Filozófiai Évkönyv. Budapest, 1956. 169; B. VÁMOS VERA, Karl Jaspers filozófiája. Budapest, 1966. 9, 11, 70 stb.
- [16] SÖREN KIERKEGAARD i. m. II, 215, 191, 147,; vö. még 146, 182.
- [17] HEGEL i. m. 224.
- [18] Nyg. XCI, 23—30; »A líra: logika« 33—51, 80—9, 96—112, 126—42, 256—6; NytudÉrt. 58. sz. 561—6.
- [19] TRENCSÉNYI—WALDAPFEL IMRE: I. OK. III, 30—42.
- [20] Vö. G. V. PLECHANOV[!], A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. MLKK. 12. sz. Budapest, 1947. 5—14.
- [21] Élet és Irodalom XI, 20. sz. [1967. május 20.] 6; hasonló, de még felületesebb zsurnalizmussal R. M.: Magyar Nemzet 1968. január 14.
- [22] RADNÓTI MIKLÓS, Tanulmányok, cikkek. Budapest, 1956. 260.
- [23] KIERKEGAARD i. m. II, 131—40, 146—9, 152—3, 181, 191—2 196, 211, 216, 218, 222—3; vö. még KÖPECZI BÉLA i. helyek.
- [24] Újtestamentumi eredetű, a szépirodalomban jelentésváltozáson átment kifejezés (DÉVÉNY ISTVÁN professzor szíves felvilágosítása; vö. még Lexikon für Theologie und Kirche). A Halotti Beszédben még egyházi jelentéssel: „Ej uimagguc f3ent peter urot. kinec odut hotolm *ovdonia a ef ketnie*”. ARANY már szabadon használja föl: „Így kötődik szóval: »Oldjak-e? Kössek-e?«” (A hamis tanú).
- [25] Nem tudtam hozzájutni ehhez a tanulmányhoz.
- [26] P. P. GAJDENKO i. művének bevezetésében (5).

О ПЕРЕЖИВАНИИ ДЕТЕРМИНИЗМА ЛИРИКИ АТТИЛЫ ЙОЖЕФА

Г. Төрök

Автор анализирует стихотворение Аттилы Йожефа „Сидеть, стоять, убивать, умирать”. Анализом языка он показывает, что стихотворение возникло из переживания *выбора, решения*. Он сопоставляет концепции поэта и Киркегарда и устанавливает, что против индетерминизма экзистенциализма в произведении Аттилы Йожефа получается выражение ещё не диалектического, ещё не общественного детерминизма. Всё это дальше доказывается появлением большего количества фактивных глаголов в 1926 году.

Анализируя возможности лирического „я” в стихотворении автор считает, что поэт оттесняет на задний план пока общественно-коллективные отношения именно этих возможностей. Аттила Йожеф и в этом стихотворении отрицает настоящее, но ещё не с позиций боевого пролетариата.

Есть сходства между переживанием выбора Аттилы Йожефа и Киркегарда: оба они носят мелкобуржуазный характер. Но есть и важные различия: стихотворение возникло из идеологии более радикального мелкобуржуазного слоя, чем в своё время С. Киркегарда. Настоящая статья является эстетическим анализом, а лишь подготовка к художественной оценке стихотворения.

VOM DETERMINISMUS-ERLEBNIS IN ATTILA JÓZSEFS LYRIK

von G. Török

Der Verfasser untersucht das Gedicht „Sitzen, stehen, töten, sterben” des jungen Attila József und benützt die sprachliche Analyse um zu zeigen, dass das Gedicht aus dem Erlebnis der Wahl, der Entscheidung geboren ist. Die Auffassung des Dichters wird mit derjenigen Kierkegaards verglichen und festgestellt, dass im Gegensatz zum Indeterminismus des existentialistischen Denkens in Attila Józsefs Werk das Erlebnis des Determinismus, des noch nicht dialektischen, noch nicht gesellschaftlich bestimmten Determinismus zum Ausdruck gelangt. Dies wird auch durch das zahlreichere Auftreten der faktitiven Verben in 1926 glaubhaft gemacht.

Die im Gedicht geschilderten Möglichkeiten des lyrischen Ich analysierend findet der Verfasser, dass der Dichter vorläufig eben die gesellschaftlich-gemeinschaftlichen Beziehungen dieser Möglichkeiten in den Hintergrund drängt. Attila József verneint auch in diesem Gedichte die Gegenwart, doch noch nicht vom Standpunkte des kämpfenden Proletariats.

Es gibt Ähnlichkeiten zwischen Attila Józsefs und Kierkegaards Wahlerlebnis: beide sind kleinbürgerlichen Charakters. Doch sind auch wichtige Unterschiede zu sehen: das Gedicht entstammt der Ideologie einer weit radikaleren kleinbürgerlichen Schicht, als seinerzeit des „Entweder/Oder“ Kierkegaards.

Die Arbeit ist keine ästhetische Analyse, bloß eine Vorarbeit zur künstlerischen Wertung des Gedichtes.